

да қастандықпен мезгілсіз мерт қылады. Ақын көз жұмар алдында:

Жиырмаға келгенде,
Шынарың кетті-ау үзіліп.
Ақ қағаздың бетінде,
Жазуың қалды сызылып.
Сандығыңды ашқанда,
Кітабың тұр тізіліп...,-

деп өзіне арнап жоқтау жазып қалдырған.

Жел сөздің гүлі болып ашыламын,
Кіргенше қара жердің берігіне...,-

деп ақтық демі біткенше өлең нөсерін селдетіп өткен төкпе ақын қысқа ғұмырында мол мұра қалдырған. Алайда оның көбі (жиналғаны) Қытайдағы аты-шулы “Мәдениет зор төңкерісі” кезінде өртелді, жоғалды.

Ақын шығармалары өз дәуірінің тарихи айнасы іспетті, яғни сол тұстағы көшпелі қазақ өмірінің тарихи-әлеуметтік шежіресі сияқты. Оның өлеңдері мен толғаулары, айтыстары мен дастандары бір-біріне ұқсамаған формалар мен сан алуан тақырыптарға құрылды.

Асылқанды ел-жұрты “тілі ерте шыққан, тақылдап дана сөйлейтін, жөрегінде өлең қонған, тума талантты ақын” [2, 47 б.],- деседі. Асылқан алты жасынан бастап елден естіген өлеңдерді жаттап, әндерді айтумен бірге, өз ойынан ұйқастыра сөз қосып бірнеше шумаққа дейін өлең құрап айта бастаған.

Еспер деген молда қолы қысқалау біреудің үйіне қонады. Қонақасыға көңілі көншімеген ол әлгі үйді ат-шапан айыпқа жығады. Мұны естіген бала Асылқан Еспердің үйіне барып, мынадай өлең жазып кетеді:

Сәлем де Есперіңе есірмесін,
Еспердің алған екен кесір несін?
Есперің өкпелеуден түк таппайды,
Тыныш жүріп, шайын ішіп, етін жесін. . .

Ақынның бала кезінде қолма-қол, табан астында шығарған, міне, осындай өлеңдері бірнеше жолдан, бірнеше шумаққа дейін болып, барлығының туылу себептері мен көзқарастары айқын келеді. Белгілі шағын оқиғаға құрылады. Немесе өмір көрінісінің терең әлеуметтік астарын ашуға бағытталған.

Шоғындай сексеуілдің шоқтанайын,
Тұйғындай үйрек алған оқталайын.
Алдыма айтар кісім келгенінде,
Несіне бұқпантайлап тоқталайын,-

деген арынды да дарынды төкпе ақын өмірінің соңғы он жылында дауылдатып, нөсерлетіп, өлең-жырды көп төкті. Көптеген айтыстарға түсумен бірге “Итпен айтыс”, “Көк атпен айтыс” қатарлы айтыс өлеңдерді шығарды.

Ақын жасампаздығының жалпы нобайынан оның қоғамдық ой-пікірде әділетті жақтайтындығы байқалады. Оның көп өлеңдерінде сол кездегі қоғамның тарихи астары, халықтың әлеуметтік, саяси-шаруашылық күйі мен салт-санасы, сахара табиғаты айқын суреттеледі.

Асылқан өлеңдерінің енді бір саласы өмір толғаулары – адамның мінез құлқы, жас ерекшеліктері,

үй мүліктері, тұтыну бұйымдары, жер-су, ас-той, туған жер табиғаты т.б. кең тыныспен суреттеліп, танымдық, тәрбиелік мәні зор шығармалар болып келеді. Ақынның “Өз өмірі туралы толғауының” туылуының мән-жайы былай болған: Асылқан жиырма жастар шамасындағы кезінде ел аралап жүрген Қызай руына әйгілі Рабат дейтін төреге кезігіп қалады. Асылқанның данқын естіп жүрген төре оған: “Туылғаныңнан тартып қазірге дейінгі өмірінді өлеңмен айтып бер”, – деп бұйырады. Сонда Асылқан іркілместен:

Асылқан – сұрасаңыз менің атым,
Мынжасар – сұрасаңыз әкем атын.
Тәңірберді үлкені – құттымбетпін¹,
Ардақты қызай ана – арғы затым.
Шамамның келісінше мен сөйлейін,
Есіне қалсын кейін жамағаттың...,-

деп бастап, 20 жасқа дейінгі өмірін баяндап, табанда сыдырта жөнеледі. Оған риза болған төре енді бір кезекте: “Енді мені жамандап бір өлең айтшы”, – дейді. Сонда Асылқан:

Рабат, басқалардан шешен-ақсың,
Серкедей қой бастаған көсем-ақсың.
Бес жүз үй төре-төленгітті зар жылаттың,
Көзіңнің жасы, мұрныңның боғы, кеселі атсын!
дейді. Ашуланбасқа уәде берген, ақын алдында сөз ұстатқан және өнеріне сүйсінген төре оны шам көрмейді. Қайта қатты әсерленіп: “Тірі болса, Әсеттен де артылады екен”,- деген бағасын айтып, жолын беріп аттандырады [2, 44 б.].

“Қазақ үй мүліктері” атты толғауында ақын:

Шаңырақ, күлдіреуіш, кереге, уық,
Тұрады ши, туырлық оған жуық.
Маңдайша, табалдырық, есік ағаш,
Таяныш өлең қылдым бәрін қуып.
... Балта, шот, бәкі-пышақ, кетпен, тесе,
Шәугім, орақ, тостаған, шалғы, кесе,
Тегене, аяқ, табақ, қазан-ошақ,
Тағы бар айтылмаған әлденеше... [3, 85 б.], –

деп қазақ үй мүліктерінің жүзге жуығының атын жинақы да ширақы етіп өлеңмен өрнектеп шығады.

Ал “Мәшіреп” толғауында көшпелі қазақ халқының жаз жайлау үстіндегі тіршілік тынысының көрнеу әрі көңілге қонымды бір көрінісін суреттеу арқылы сол тұстағы сахара өмірінің айшықты келбетін кестелейді.

Алдымен алып келді “бойға тарар”
Қымызда шама бар ма бетке қарар.
... Дейді екен онан кейін “қолтық керер”
Мұны ойлап тапқан адам неткен шебер.
Төрт шыны қосақтаулы және де бар.
Ішетін “мойын иер, көзге тиер”,
“ынтықпа”, “атты-кетті”, “бата аяғы”
Ет пісіп дайын болды бағанағы.
Күмісбек, күнде Ахмет бұлар құсып,
Талай жан қарағайды сағалады...,-

Танымдық, этнографиялық тағылымы бар бұл жолдарда қымыз ішудің алты түрін айта келіп, қазақ

¹ Тәңірберді, Құттымбет – Ру бттары.

даласындағы мәдениеттен кенжеліктің де арғы түкпірін аңғарта кетеді.

...Қосылар өнері бар ұлы дуға,
Кейбіреу тура шабар бекер бұға.
Азырақ көңіл бөліп мен сөйлейін,
Ықшамдап атын білер жер мен суға...,-

деп басталатын “Жер-су толғауында” ақын қазақтың атам заманнан бері қарай мекен еткен, бауыр басқан шұрайлы да көркем, құтты да құнарлы қоныстарын емірене жыр етеді. Сонымен қоса сыртқы жерлерді, ұлы құрлықтарды, мұхиттарды шолып өтеді. Аяқөз, Көксала, Көкшетау, Қарқаралы, Баянауыл, Қарақолдан тартып, Іленің сыртқы жағын жіпке тізген маржандай немесе география сабағын сөйлеген ұқыпты оқытушыдай баяндайды. Мұнда тек жер-су аттары ғана емес, бұдан сырт сонау Абылайдан тартып, тарихи ірі оқиғаларды, өз кезіндегі Жоңғар феодалдарының қазақ даласында жүргізген қызыл қырғын нәубеттерін, қанды қақтығыстар мен қырқысуларын елестетіп өтеді. Соңында беталысты Іленің ішкі жағындағы жер-су аттарына аударады. Іленің көркем табиғатын суреттейді. Іленің жер-суын, көрікті табиғатын көркем тілмен кестелеп, тебінді өлең жазған, өшпес өнеге қалдырған Асылқан Мыңжасарұлы деуге болады. Оның бұл толғауы кейінгі қазақ ақындардың ойына өріс, жырына шабыт болғаны белгілі. Асылқаннан отыз жыл кейін дүниеден қайтқан әйгілі ақын Таңжарық Жолдыұлының “Іле сипаты” деген өлеңіндегі:

Байқасаң Іле жердің ортасындай,
Егерде дене болса қолқасындай.
Тауы алтын, тасы күміс, ағашы жез,
Сұлары еркек қойдың сорпасындай...,-

деген жолдар сондай-ақ жоғарыда талданған Шарғынның “Текестің салалары” атты толғауы Асылқан Мыңжасарұлының:

Арасан, Арыстан мен Қастың басы,
Борқора, Сары қабырға бергі басы.
Ақкүнге, Алтыөгізсай, Белқарағай,
Шықпаған түрікпенен дабырасы...,-

деп басталатын ұзақ өлеңімен үндес жатқанын аңғарамыз. Ақынның “Ұры мен жолбарыс” атты дастанының оқиғасы қарапайым болғанымен қызғылықты әрі тартымды, тілі жатық, шебер сюжетке құрылған болып, оқырманын баурап, еліктіріп отырады.

Асылқан Мыңжасарұлы 13 жасынан бастап ауыл, ел арасындағы айтыстарға түскен. Оның бізге жеткен көркемдік өресі биік, мазмұны терең бірнеше айтыс еңбектері оның нағыз дәуіріміз, ұшқыр сөз иесі екенін танытады.

Ақын Асылқанның өзге айтыс ақындарынан бір ерекшелігі – ол айтысқан қарсы жағындағы әріптесі кім болсын, оны дереу тұқыржылатудан гөрі, демеп, кузап, еліктіре, желіктіре, аузына сөз, көкейіне ой түсіре қосарға алады да, айтыс жүлгесін құрып, көрігін қыздырады. Шағын және көлемді айтыстары болсын, бәрінің соңы әлдекімнің еңселеп жеңілуі емес, жарасымды, риясыз ілтипатпен жүйеге тиянақ таптырады. Осымен қоса ақын айтыстарының өн бойында қатты шиеленіскен қақтығысты қайшылыққа желі тартылады.

Асылқан айтыс барысында әріптесінің портретін, оның ақындық өнерін бүкпей дәл баяндап, өзін де асырап мақтамай, сол адамдар қатарында көрсетеді.

“Тәнимен айтысында” Тәнидің келісті келбетін:

Бір кезде Тәни келді сылаң қағып,
Түрленіп тоты құстай қылаң қағып,
Жағында кимешектің он сөлкебай,
Бұлғақтап шекесіне үкі тағып.
Келбеті хор қызындай сұлу екен.
Япыр-ай Тұңғатбайдан туған нағып?!...-

– деп суреттейді.

Ал ақынның “Нұрипамен айтысында” бір дәуірдің өмір шындығын дәлме-дәл етіп көркем тілмен бейнелейді. Айтысқа түскен әріптестер көріністе бірін-бірі мінеп, кемсітіп отырғандай, мұның өзі рулар арасындағы қақтығыстай болып көрінгенімен, айтыстың астары ел ішіндегі ақалақшы, мампаң, би-болыстардың, зәңгі-төрелердің кемістігін бетіне басып, олардың жексұрын, жиренішті қылықтарын шенеп, әшкерлеп отырады. Мысалы,

Баласы Сыламжанның мампаң шандыр,
Ұйқыдан көзін ашса, елін аңдыр.
Атаның аруағымен ол да кісі,
Туар ма мұндай жаман тәңір алғыр.
...Кенедей қанға тойған Дәуіт залым,
Құртты ғой Тілеукенің тегіс бәрін.
Шығыны осы күнде шашынан көп,
Құтылмас қыз бермесе бірер жарым...-

Осы айтыста сол кездегі ру басыларының отыз шақтысының аты аталып, олардың түрліше жағымсыз қылықтары, озбырлықтары қатаң сыналады. Ақын әріптесін әр сырға, әр тұрғыға, әр ойға жетектеп, оның аузына сөз салып, өзі оған қару айтады. Енді бір жағынан алланың атын, діни нанымды, аруакты көлденең тарта отырып, өз ойын айтып, діттеген мақсатына жетіп отырады.

Асылқан Мыңжасарұлының қай жанрдағы шығармаларын алсақ та терең, бай мазмұнды, алуан формалы болып, жоғары көркемдікке, өзіндік сипатқа ие.

Ақын өмірі қайшылыққа толы қақтығысты ортада өтті. Ақындық өнерімен де, қоғамдық қимылдарымен де өмірге терең араласып, сол тұстағы қоғамдық құбылыстардың қыры мен сырын, сипатын, терең, жете аңғара білді. Әрі оны өзінің шоқтай жайнаған жырларында айна-қатесіз бейнеледі. Әділетсіздік, жемқорлық, паракорлық, мәнсапқұмарлық, тоғышарлықты аяусыз әшкереледі. Өз халқының қамын жырлап, қасірет-қайғысына ортақтасты. Әділдікті жақтады, аңсады. Елжіреген достық-махабатты, балдан тәтті балалық шақты, жайнаған жастық дәуренді, туған жердің көркем көрінісі мен таңғажайып табиғатын суреттеді. Сөйтіп, ол өзін өз дәуірінің мұзбалақ, дауылпаз бір туар ақыны екенін әйгілеп кетті.

Ақынның шабыты енді шарықтап, ағыны қатты Қас суындай буырқанып тасқындай бастаған кезінде өмірмен жастай қоштасты. Алайда оның жасын тағдырының жарқылындай жалынды жырлары мен жарқын образы халық жүрегінде мәңгі сақтала